

- ⁴⁵ Рос. держ. арх. економіки, ф. 650, оп. 1, спр. 3845, арк. 9, 12, 18, 19, 21—23.
⁴⁶ Правда.— 1990.— 20 ноября.
⁴⁷ Сільські вісті.— 1990.— 21 верес.
⁴⁸ Рад. Україна.— 1991.— 12 січ.
⁴⁹ Голос України.— 1991.— 9 січ.
⁵⁰ Там же.— 7 лют.
⁵¹ Комс. знамя.— 1991.— 9 февр.
⁵² Экономика и жизнь.— 1991.— № 27.— С. 4.
⁵³ Рад. Україна.— 1991.— 14 серп.
⁵⁴ Известия.— 1991.— 29 авг.
⁵⁵ Известия.— 1991.— 16 нояб.
⁵⁶ Поточ. арх. Мінстату України. Довідка про поставки основних видів продовольства загальносоюзним споживачам і за міжреспубліканськими угодами за 1991 р.
⁵⁷ Там же. Довідка про стан виконання міжурядових угод про економічне співробітництво України з державами—членами СНД у I півріччі 1992 р.
⁵⁸ Там же. Довідка про хід поставок основних видів продовольства за міждержавними угодами у 1992 р.
⁵⁹ Там же. Довідка про соціальний і економічний розвиток України за 1992 р.
⁶⁰ Голос України.— 1992.— 24 жовт.— С. 2.
⁶¹ Про це свідчить постанова Кабінету Міністрів України «Про державне замовлення та механізм ціноутворення в сільськогосподарському виробництві» (Голос України.— 1992.— 26 груд.— С. 8), а також план дій Уряду України по реалізації та розвитку «Основ національної економічної політики» на 1993 р. (Урядовий кур'єр.— 1993.— № 13—14.— С. 2) та урядовий декрет «Про державний контракт і державне замовлення на 1993 р.» (Урядовий кур'єр.— 1993.— № 20.— С. 2).
⁶² До речі, в умовах незалежної України спостерігаємо таку ж саму неувагу до комплексності та системності у розв'язанні цієї проблеми. Розпорядження Президента України «Про державну програму стабілізації та розвитку продуктивних сил в аграрному секторі економіки України «Труд» (Урядовий кур'єр.— 1993.— № 16.— С. 2) знову залишає поза увагою необхідність зберігання і переробки продукції, чіткої координати між усіма складовими АПК.

В. Д. Яремчук (Київ), В. Б. Безверхий (Київ)

Татари в Україні (історико-політологічний аспект)

Татари — так називали європейські джерела монголо-татарські війська, які у XIII ст. завоювали Східну Європу. Починаючи з 1237 р., вони вдерлися в землі руських князівств, захоплюють Причорномор'є. У 1241 р. трьома потоками татари вступили в Польщу, Чехію та Угорщину. Проте наступного року вони повернули на схід і заснували в пониззі Волги свою державу — Золоту Орду, під владу якої потрапили народи Русі.

Древньоукраїнська земля на довгі роки втратила свою політичну незалежність, різко знизився поступальний розвиток цивілізації, посилювався економічний та культурний занепад. Така ситуація тривала до середини XV ст., до часу розпаду Золотої Орди. Відтоді, власне, українські землі перетворилися на постійний полігон претендентів на ці території в особі Литви, Польщі, Росії, Туреччини. Неоднозначні, напружені відносини склалися і між Кримським ханством, яке, відокремившись від Золотої Орди, утворилося в 1449 р. на території Криму та Північного Причорномор'я. У васальній залежності від нього знаходились менші орди (Буджацька, Едисанська, Едикульська, Ногайська), які кочували по безмежних просторах від Дунаю до Кубані.

Ханство являло собою напівпатріархальну-напівфеодалну державу, на чолі якої стояв хан з династії Гіреїв. Більшість населення її складали племена кочівників, які під впливом монголо-татарського елемента на протязі XIII—XV століть ініціювали нову спільноту — кримські татари. Були також і численні представники інших народів — греки, караїми, вірмени, євреї, турки, живий слов'янський ясир.

Татари традиційно займалися кочівництвом, торгівлею. Прибутковим ремеслом у них були постійні напади на слов'янські, в основному українські, землі за здобиччю і особливо за бранцями.

Впродовж багатьох століть взаємини сусідніх народів — південних кочівників та українців мали складний характер. Вони часто воювали між собою, але, виходячи з геополітичних та воєнних міркувань, неодноразово об'єднували свої сили проти спільних суперників — Польщі, Туреччини, Московської держави. Союз Кримського ханства з українськими козаками особливо проявився під час Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., і після приєднання України до Росії були неодноразові спроби українських гетьманів XVII—XVIII століть (І. Виговський, П. Дорошенко, І. Самойлович, І. Мазепа, П. Орлик) до спільних дій з татарами. Водночас в регіоні набирає силу процес переходу від постійних воєн і конфліктів до взаємовигідних торговельних і господарських стосунків.

Нагадаємо, що досить плідним був період XV ст., коли українські землі перебували у складі Литовської держави. На деякий час саме через Україну і Крим проходив головний транзитний шлях з Європи на Близький Схід. Декілька торговельних рукавів надійно зв'язали Крим з Києвом, Черкасами, Путивлем, Львовом, Кам'янцем. А далі товар через Люблін та Краків, Москву йшов до Західної Європи, Скандинавії.

Відоме листування запорізьких козаків з Кримським ханом у 1681 році, яке викликало обурення царя з приводу того, що козакам було дозволено вільно ходити на Низ, у Крим за сіллю, рибою та звіром¹. Відповідно татари отримували пільги на українських землях. Як повідомляв у 70-х рр. XVIII ст. академік Гільденштедт — «запорожці за певний податок, який обрали вівцями, дозволяли Кримським татарам переходити через Кальміус з худобою, котру вони і пасли літом на цілому просторі до Самбека, звідки вони восени поверталися на Крим»².

В другій половині XVIII ст., коли ще в Причорномор'ї не встановились нормальні мирні стосунки, помітним стає нове проникнення татар на українські землі. Кримських купців традиційно можна було побачити на найбільших ярмарках України — в Києві, Ніжині, Харкові, Сумах тощо. Татарське населення поступово пускає тут коріння, до речі, в глибині континенту було набагато спокійніше і безпечніше, ніж у південному регіоні, де часто точились російсько-турецькі війни.

В останній чверті XVIII ст. Росія утвердилась на північних берегах Чорного моря. У 1783 р. Крим був приєднаний до Російської імперії, землі ханства увійшли спочатку до складу Таврійської області, а з 1802 р. — Таврійської губернії. З моменту просування російських військ тут невинно проходили процеси по зменшенню і взагалі знищенню місцевого населення. Спочатку це торкнулося ногайських орд, які першими перейшли під високу руку російського царя. Їх переселяють на Кубань, Приазов'я. А в середині XIX ст. вони опиняються в такому скрутному становищі, що вимушені здебільше емігрувати в Туреччину³. Як писав очевидець тієї смутної пори — «...а татари йдуть і йдуть, цілують землю, плачуть, але все-таки йдуть»,⁴ емігруючи до чужих країв.

Тактика царського двору щодо колонізації краю виходила, зокрема, з таких програм, які відбилися в записках російського дипломата Бакуніна — «Рассуждения Российского патриота о бывших с татарами делах и войнах и способах служащих к прекращению оных навсегда» (1777 р.), в яких пропонувалося: заселити кримські землі українцями, а на їх обжиті місця поселити росіян з центральних районів Росії. Це, на думку автора, з одного боку ослабило б волелюбну, непокірну Україну, а з другого — вигнало б з Криму татар.

Якщо до приєднання Криму населення його нараховувало до 300 тис. чол., де татари (степові, гірські, приморські) складали абсолютну

більшість⁶, то під час російсько-турецьких воєн, наступного «мирного освоєння» краю кількість корінного татарського населення катастрофічно зменшилася. Історичні джерела стверджують, що за перші двадцять років (1774—1796 рр.) присутності російських військ в Криму, починаючи навіть ще до його офіційного приєднання, татари залишили на півострові 687 сіл, з них 315 зовсім обезлюдніли⁷. До 1790 р. корінне населення складало лише 140 тис. чол.⁸

Багато татарських селян, які втратили свою землю, насильно виселено на північ у внутрішні губернії імперії, а щоб вони не повернулися на батьківщину, кримські кордони пильно охоронялися⁹. Це підтверджують офіційні матеріали 1827 р., в яких згадується чимало татар у стані державних селян, які проживали, зокрема, в Катеринославській та Харківській губерніях¹⁰.

Цікаві свідчення подає нам дослідник П. Кеппен, який особисто брав участь у різних переписах, ревізіях в минулому сторіччі в Росії. Так от, роблячи перевірку 8-ї ревізії державного майна в Таврійській губернії (1837 р.), він виявив нестачу... 69 селищ, в яких мешкало до цього 2 тис. татар чоловічої статі¹¹. Це підтверджує лише одне — швидке мігрування татар з півострова.

Витіснення мусульман тривало до кінця XIX ст. і всіляко заохочувалося царським урядом, що призвело до обезлюднення в Криму цілих районів. В перші роки така політика навіть поставила окупаційну армію у скрутне становище — солдатів нічим та нікому було харчувати! Це змусило уряд активізувати свої дії щодо масового переселення сюди в першу чергу росіян, емігрантів з Європи. Коли ж ці проекти закінчилися повним фіаско, самодержавство вимушене було дати згоду на переселення туди безпосередніх сусідів степовиків-українців¹².

Проте через деякий час чисельність татарського населення дещо відновилася. За даними 1879 р., а це майже за двадцять років перед першим Всезагальним переписом населення Російської імперії, всього татар в Криму та причорноморських степах (в т. ч. ногаїв) нараховувалося 276 тис. чол.¹³. Відносно Криму однозначно вказувалося, що ще в другій половині XIX ст. саме кримські татари перевершують за чисельністю всі інші народи разом узяті і складають основне населення півострова. Але це ні якою мірою не заважало властям ставитися до татарського населення імперії вкрай зневажливо і надалі.

Як унаочнення цього — лише декілька уривків з книжки «Народы России. Крымские татары», яку видруковано товариством «Общественная польза» в Петербурзі 1879 р. Без зайвих аргументів це автохтонне населення переносилося в ранг неповноцінної нації, яку наділяли такими рисами, як: «лукавство, скритність, лень, безпечність, робость и хвастливость», що вже само по собі, на думку авторів, призвело до жалюгідного становища мусульманських жителів цієї «Російської Італії». Автори книги пояснювали читачам, що ж стимулювало кримських татар до добросусідських відносин з росіянами-переселенцями і спричинювало їх зближення. Це, виявляється, викликано швидше «неискренностью и страхом, объясняемым сознанием нашей силы и невольным к ней уважением»¹⁴.

Відмічаючи про постійні «самовиселення» татар в Туреччину і внаслідок цього зменшення в Криму робочих рук, дається «достойний» тих часів висновок, що досвід перших поселень росіян говорить не інакше, як про «благотворность будущей русской колонизации для крымского татарского населения»¹⁵. Про цю «благотворность» доводила ще в 1783 р. в своєму Маніфесті Катерина II, проголошуючи татарському народу обіцянку за себе і своїх спадкоємців «...содержать их наравне с природными нашими подданными и защищать их лица, имущество, храмы и природную веру, коей свободное отправление со всеми законными обрядами пребудет неприкосновенно»¹⁶. Але в наступ-

ному, як бачимо, відношення царату до татарської культури, релігії, соціального життя та побуту можна назвати лише як дикунським, націленим на їх винищення. Гинули татарські храми, різко скорочувалась кількість національних шкіл, вводився нагляд за духовним життям кримських татар, переслідувалися священнослужителі. Нарешті, в 1833 р. за розпорядженням таврійського губернатора як «шкідливі» для населення були відібрані у мусульманського духовенства та простих людей тисячі старовинних рукописів та книг і спалені.

Подальший економічний розвиток Таврійської губернії, прокладання залізниць спричинили масове переселення сюди сотні тисяч людей. Це призвело до того, що поступово татарське населення півдня Росії, а потім і самого Криму, перетворилося на звичайну національну меншину з усіма негативними наслідками.

За офіційними даними, в 9 українських губерніях проживало 227 тис. татар, головну масу яких складали кримські татари у Таврійській губернії — 196,8 тис. чол.¹⁷

Щоб конкретніше уявити, де жили і чим займалися татари на території України, доцільно вивчити найбільш характерні матеріали, зокрема Київської губернії, де проживало 1 954 осіб обох статей та членів їх сімей, які істотно різнилися між собою і по кількості, і по соціальному статусу.

Отже, у Київській губернії серед міських жителів (1442 особи) за фахом татари розподілялися таким чином: 910 — військовослужбовців, 167 — у всіх видах торгівлі, 53 — переробка сільськогосподарської продукції, 36 — прислуга та поденники, 21 — полювання та рибальство, 24 — доходи з капіталів та нерухомості, 10 — позбавлення волі, 6 — робітники, 2 — праця у сільському господарстві, 2 — в адміністративному апараті, 2 — богослужіння та праця в церкві, 2 — мистецтво і наука, 2 — трактири і мебльовані кімнати, 1 — медичні установи¹⁸. У сільській місцевості, крім лівової частки військовослужбовців, заняття татарського населення в основному мало комерційний характер.

Якщо в материкових губерніях України становище татар було таким, що їм необхідно було напружувати свої сили, спільно вести не легку боротьбу за місце під сонцем, відстоюючи свої соціально-економічні права, то становище в Таврійській губернії, особливо в Криму, було ще гіршим. Тут саме завершувався планомірний процес перетворення корінного кримськотатарського населення в одну з другорядних національних меншин, продовжувалися дії, спрямовані на політичне і економічне витіснення їх з активного суспільного життя.

За даними перепису 1897 р. в Таврійській губернії проживало 196,8 тис. татар (13,6% від усього населення), українців — 611,1 тис. чол. (42,2% —), росіян — 404,5 тис. чол. (27,9%)¹⁹. Виходячи з політичних міркувань, націлених на переважання кількості саме російськомовного населення в регіоні, вільно оперуючи статистичними матеріалами (до речі, перепис 1897 р., незважаючи на свою цінність, був проведений досить недбало, про що повідомляли очевидці), по відношенню до татар закріпилася думка як до досить невеликого прошарку населення. Хоча в п'яти півострівних повітах, власне Крим, сільське татарське населення було переважаним і доходило за своєю чисельністю навіть до 71 відсотка усієї людності.

За матеріалами 1915 р. прошарок татарського населення (міське і сільське) по повітах Криму коливався від 23,5 до 58,7 відсотків²⁰, інколи переважаючи росіян, які на кінець XIX ст. остаточно стали найбільшою національною групою на території півострова. Нагадаємо, що після росіян та татар, українська спільнота за кількістю займала третю сходинку.

В період лютневої та жовтневої революції 1917 р. татарське населення також брало активну участь в політичних подіях. В татарському середовищі, це торкається в першу чергу Криму, виявився весь

спектр політичного руху від крайнього лівого, соціалістичного, до монархічного. Поряд з важливими питаннями політичного і соціально-економічного характеру татарські лідери переслідували основну мету — розв'язання національного питання для свого народу.

Зростання політичної активності кримських татар починається з кінця XIX ст. Воно пов'язане з татарським національним відродженням 80-х рр. XIX ст., на чолі якого стояв Ізмаїл Бей Гаспиралі (1851—1914 рр.). Це був суспільний рух татарської та турецької спільноти Криму за модифікацію мусульманського суспільства, реформу освіти тощо.

Особлива роль належала мусульманському духовенству, яке виступало в ролі головного провідника ідеї панісламізму. Першого організаційного оформлення ця теорія набула після проголошення «Маніфесту 17 жовтня 1905 р.», коли був зібраний I-й Всеросійський з'їзд мусульманських народів, на якому була створена перша загальноросійська партія мусульман — «Іттіфак». Знаменно, що на чолі неї став відомий кримськотатарський громадський і політичний діяч Ісмаїл Гаспринський.

Початок першої світової війни пов'язаний в історії кримських татар з хвилею репресій з боку уряду. Тотальна підозра у зраді, шпигуноманія, звинувачення у непатріотичності — ось чим відплатив татарам царський уряд за їх традиційну лояльність до влади. Дедалі більше татарської інтелігенції звертає свої погляди до Туреччини. Відносно цих подій уповноважений кримських дворян Чернов у листі до генерального прокурора писав про «готовність татар до зради російському престолу»²¹. Тому тут на противагу татарським рухам з допомогою властей помітно активізували дії місцеві філії чорносотенських організацій «Союза русского народа», «Союза Михаила Архангела» та інш.²²

25 березня 1917 р. в Сімферополі відбулися організаційні збори Курултаю, які обрали Мусульманський Виконавчий Комітет у складі 50 чоловік. Мусвиконком був визнаний Тимчасовим урядом як єдиний законний орган, який представляє усіх кримських татар.

У національній сфері Мусульманський Виконавчий Комітет заявив, що буде добиватися через Установчі Збори встановлення в Росії федеративно-демократичної республіки, а також висловився за першочергові кроки у розв'язанні національного питання в Криму: «Татарський народ вимагає для себе культурно-національної автономії, котра одна може забезпечити вільний розвиток національної самосвідомості».²³

У липні 1917 р. в Криму була утворена найвпливовіша серед татарського населення національна партія «Міллі-фірка» з представників буржуазії, інтелігенції, духовенства, яка довгий час, навіть після її розпуску у радянський час, очолювала демократичний, державотворчий рух татарського народу.

Жовтневий переворот у Петрограді отримав негативну оцінку з боку татарських властей. Мусвиконком заявив, що криваві події, які мали місце в Петрограді, «паралізувавши силу існуючої влади, відкривають шлях для анархії і громадянської війни, розмір і гибельні наслідки якої тепер важко уявити».²⁴

В грудні 1917 р. за участю «Міллі-фірки» почав роботу Курултай (Татарські Кримські Установчі Збори), де було сформовано національний татарський уряд — Директорію, політика якого поряд з існуючими на півострові радами спрямовувалася на підтримку буржуазних сил у Росії, а також Центральної Ради. Була вироблена Конституція Криму, проголошено Курултай Парламентом з однорічним терміном²⁵. Почалося формування власних татарських збройних сил.

Вище згадана Конституція проголошувала рівні права всіх жителів Криму незалежно від їх національності. Уряд зазначав: «на основі

ідей братства, почуття єдиної Батьківщини... діяти в ім'я возз'єднання з загальнодемократичним світом, в ім'я спасіння від пазурів кривавої революції, яка зруйнувала пам'ятники, культові споруди, спалила дощенту палаци, ростоптала щедрий і прекрасний Кримський півострів»²⁶.

Але в той час власного державотворення в Криму не відбулося. Крім невеликого проміжку часу існування своїх владних, але неідеальних структур, всі державотворчі процеси кримських татар не знайшли свого логічного завершення. Півострів у 1918—1920 рр. опинився в центрі класових битв. І при владі «червоних» чи «білих», іноземних інтервентів татарам не надавалося можливості щодо створення своєї незалежної держави.

До речі, в лютому 1918 р. на час, коли в Криму встановилася радянська влада і національні органи влади кримських татар були розігнані, на всеросійському мусульманському військовому з'їзді в Казані обговорювалося питання про створення федеративної тюрксько-татарської республіки з п'яти мусульманських областей — Криму, Кавказу, Туркестану, Киргизії, Урало-Поволжя. Це об'єднання російських мусульман немов би мало відкрити шлях до об'єднання мусульман усього світу²⁷.

За доби перебування в Криму Добровольчої армії настав час повної руйнації всіляких ілюзій татарської державності чи автономії. Татарський парламент після багатьох утисків, трусів, арештів деяких його членів в серпні 1919 р. був ліквідований.

У роки післявоєнного соціалістичного будівництва, особливо у двадцяті, радянська влада зважувала на існуючий в регіоні мусульманський фактор, на кримських татар, які за своєю кількістю, історичними правами як корінне населення викликали досить велике занепокоєння. Адже ще живі були у пам'яті намагання кримських татар до створення в Криму мусульманської незалежної держави, антирадянські виступи. Тому в багатьох їх діях і надалі вбачали підступні прояви буржуазного націоналізму, сепаратизму, антирадянщини.

18 жовтня 1921 р. В. Ленін підписав Декрет про утворення Кримської АСРР у складі Російської Федерації. Цікаво, що кримські татари — єдиний малий народ минулої Російської імперії, котрому автономія була надана за ініціативою більшовицького прем'єра. Як зазначає А. Авторханов, ключову роль тут зіграла позиція його молодшого брата Дмитра Ульянова, який на той час працював у керівництві Кримського обкому партії²⁸.

За станом на 1920 р. в Криму проживало 186,6 тис. татар (дещо менше від їх кількості на 1897 р.) — це становило частку у 26 відсотків від усього населення, в тому числі серед міського — 11,6 %²⁹. Тобто давалися взнаки тяжкі роки відбудови господарства, посуха і голод, перегини класової і економічної політики, які призводили до погіршення життєвого рівня населення, зменшення його кількості.

Тисячі селян-татар так і не дочекались від «народної» влади землі. Натомість були організовані радгоспи, і степові татари назавжди втратили віковічні традиції життя та праці. Результатом кавалерійської атаки на аграрний сектор було те, що весною 1921 р. Кримрадгоспу належало 25 відсотків усієї орної землі та біля 45 відсотків садів і виноградників. Останні швидко прийшли в запустіння через відсутність належного догляду. Сотні наспіх сформованих комун та радгоспів припинили існування. Схаменувшись, влада почала проводити аграрну реформу, що орієнтувалася не тільки на залучення на бік радянської влади кримських татар, але й мала викликати симпатії до неї з боку татарської діаспори. Так під час Установчого з'їзду Рад були внесені доповнення у земельний Кодекс, згідно з яким крім безземельних та малоземельних селян право на першочергове отримання земельного наділу одержали татари-емігранти, які були виселені з Криму за царських часів.

З великою недовірою зустріло татарське населення й суцільну колективізацію. Темпи їх кількісного зростання в радгоспах були незначними: в 1931 р. частка кримських татар складала в радгоспах 8,4 відсотки, в 1932 р. — 10,5. Для порівняння — кількість українців за цей же час зростає з 28,5 до 51,8 відсотків³⁰.

Поштовх до розвитку татарського народу дала відома політика «коренізації» 20-х рр. За цей досить невеликий проміжок часу були зроблені значні кроки у галузі його духовного відродження, почалося активне національно-культурне будівництво. Виходячи з політичної доктрини, радянська влада розпочала процес по вихованню національних кадрів і висуненню їх на керівні державні, господарські і партійні посади. Найбільш помітними були успіхи у галузі національно-культурного будівництва. Так, за даними 1927 р. татарські діти забезпечувалися навчанням рідною мовою на 90,6 відсотків, на змішаних мовах — 7,4, російською — 1,9. Ці якісні показники дуже високі і поступаються російським учням лише на декілька відсотків³¹. У 1926 р. татарські діти складали 32,7 відсотків загальної кількості учнів республіки, 47,0 — російські, 8,0 — німецькі, 0,49 — українські³². До кінця 30-х рр. у Криму діяло 427 татарських шкіл — а це третина від загальної їх кількості³³.

Але не будемо відриватися від реалій 20—30-х рр., ховатися за пишні офіційні реляції про успіхи. Тим паче, що гучні звіти про перемогу культурної революції, «коренізації», на перевірку виявились у великій мірі перебільшеними. Це торкалося культурно-освітньої галузі, а також і підготовки кадрів. Тому не дивно, що секретар Судакського райкому партії в середині 30-х рр. нараховував серед свого сільського партійного і державного активу 50 відсотків неписьменних³⁴.

Зауважимо, що в цілому представники кримськотатарського народу не мали вирішального впливу в апараті управління. Так, у 1927 р. в складі республіканського ЦВК кримські татари та росіяни були представлені рівними частинами — по 34,7 відсотків (євреї — 8, українці — 6,7). Проте, вже в 1935 р. питома вага кількості кримських татар в керівництві наркоматів зменшилася до 24,7 відсотків, в апараті радгоспів та колгоспів — 21,5. В 1939 р. представництво татар у керівних органах республіки знизилося до 15,2 відсотків (росіяни — 47,6)³⁵.

Отже, процес «татаризації» проходив з відповідним російським акцентом. Наприклад, у 1920 р. на сцені Севастопольського театру виступали 6 труп, в тому числі одна татарська. Через двадцять років серед 8 театрів республіки був 1 татарський та 5 російських. У 1937 р. з 65 видань періодичної літератури у Криму видавалося лише 10 газет та 2 журнали кримськотатарською мовою³⁶.

Відомо, що характерною ознакою тоталітарної системи є руйнування репресивним режимом підвалин традиційного буття — релігійний та національний світогляди, які, як писав німецький філософ Е. Фромм, «рятують людину, якщо зв'язують її з іншими людьми, від найстрашнішого — ізоляції»³⁷. Саме в боротьбі проти національного сталінізму став дзеркальним відображенням нацизму. Ворогом народу був оголошений вже не конкретний клас чи соціальний прошарок, а сам народ. Система досягла свого апогею.

Така доля спіткала і кримських татар. Їх звинувачували у зраді радянському народу, і, як писав Берія в доповідній записці Сталіну — «виходячи із небажаності проживання кримських татар по прикордонній смузі Радянського Союзу»³⁸ 11 травня 1944 р. Державний Комітет Оборони прийняв постанову № 5859 про виселення кримських татар спочатку до Узбецької РСР. До цієї республіки було переселено 35 275 сімей кримських татар (усього — 151 604 чол.)³⁹. Більшість «зрадників батьківщини» становили жінки і діти.

Депортовані були не тільки несправедливо звинувачені владою, але й пограбовані нею. А на місця нового поселення не вистачало житла, продуктів харчування. Та ще страшнішими були моральні збитки. Сотні сімей були розкидані по різних підприємствах і на довгі роки втратили зв'язок з рідними. 20 червня 1944 р. РНК СРСР видав розпорядження № 13287, за яким діти спецпоселенців не мали права вивчати шкільні предмети рідною мовою.

21 травня 1944 р. ДКО прийняв постанову № 5937 про додаткове переселення кримських татар на територію Марійської АРСР та в ряд областей РРФСР. Всього до розряду спецпоселенців віднесли понад 188 000 кримських татар⁴⁰. Згідно «Інструкції для комендантів спецкомендатур МВС по роботі серед виселенців-спецпоселенців» кримські татари вважались виселенцями і згідно Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 р. «а). переведені на спецпоселення довічно, без права повернення їх на попередні місця проживання; б). за самовільний виїзд (втечу) із місць обов'язкового поселення цих виселенців чекала міра покарання... 20 років каторжних робіт»⁴¹.

Перебуваючи на спецпоселенні, кримські татари продовжували сумлінно працювати, не виявляючи схильності до протестів, виявляючи свою традиційну лояльність до режиму. Ілюстрацією до того театру абсурду, яким була радянська імперська система, є те, що депортовані зберігали своє членство в ВКП(б) та ВЛКСМ, відповідно 742 та 1225 чол.²⁴.

Після жорстокої висилки з Криму в травні—червні 1944 р. понад 270 000 представників корінних національностей (з них 188 000 кримських татар) тоталітарна система зробила все, щоб витравити і історичну пам'ять про ці народи. Буквально тисячами були змінені назви населених пунктів, в основному з татарської та турецької мов на російську, абсолютно не пов'язані ні історично, ні географічно з цим регіоном.

Виселення татар з Криму призвело до тривалої економічної кризи. Відновити регіональний господарський комплекс вдалося лише у 50-х рр. Ще під час війни сюди ешелонами завезли тисячі сімей з Росії та України. Але більшість з них не змогли пристосуватися до місцевих умов і повтікали назад. Були зафіксовані і такі пропозиції переселенців до властей: «Хоча би виписали на колгосп по одному татарину, щоб він сам розповів, що де садить і звідки воду брати»⁴³.

Після смерті Сталіна режим дещо послабився. Відповідно Указу Президії Верховної Ради від 28 квітня 1956 р. «Про зняття обмежень по спецпоселенню з кримських татар, балкарців, турків—громадян СРСР; курдів, хемшилів і членів їх сімей, виселених в період Великої Вітчизняної війни», кримські татари були зняті з обліку спецпоселень. Але фактично цей указ мало змінив реальне становище. Його текст носив відкрито цинічний характер, у ньому зазначалося, що «обмеження в правовому становищі кримських татар... в подальшому не викликається необхідністю». При цьому особливим пунктом наголошувалося, що «зняття обмежень по спецпоселенню... не несе за собою повернення їм майна, конфіскованого при виселенні, і що вони не мають права повертатись в місця, звідки були виселені»⁴⁴. Для більшої впевненості з переселенців бралися підписи про те, що вони не мають претензій щодо відібраного у них майна і що не збираються повертатись на історичну батьківщину.

Наступним етапом у вирішенні долі кримськотатарського народу стали Указ та Постанова Президії Верховної Ради СРСР, видані у вересні 1967 р., які офіційно визнали безпідставними звинувачення на адресу кримських татар. Але фактично лише одиниці тих, хто встиг за кілька перших тижнів переїхати та оформити прописку, дістали можливість оселитися в Криму. Над проблемою переселення кримських татар знову опустилася завеса мовчання. Формально вони мали

право повернутись на півострів, але дістати прописку можна було лише при наявності постійної роботи, чого без жодної прописки марно було сподіватися.

За першим повоєнним Всесоюзним переписом населення, що проводився в 1959 р., у Криму було зафіксовано лише 1,8 тис. кримських татар (0,1 відсотка усіх жителів), які, порівнюючи з попереднім переписом 1939 р., з другого місця по чисельності відступили на восьме, перетворившись у невеличку національну меншину. Про кримських татар в офіційній та періодичній літературі по суті ніхто не згадував.

За останнє десятиріччя кількість татарського народу на терені України значно збільшилась. Але перед тим, як давати аналіз цьому явищу, підкреслимо, що, як уже неодноразово нагадували науковці, його офіційна статистична база дуже слабка.

В 1989 р. на Україні проживало 86,8 тис. татар (ріст майже 20 відсотків за останні 19 років) та 46,8 тис. кримських татар (ріст за той же термін в 13,2 рази!)⁴⁵. Але і надалі вони складали частку від усього населення республіки 0,2 відсотки. Татари традиційно проживали у Лівобережжі, зокрема, найбільші їх громади були у Донецькій області—29,3 відсотки від загальної кількості татар в республіці, Луганській—13,7, Кримській—12,4. Їх наявність спостерігається у 16 областях України. Татари кримські розмістилися наступним чином: в Криму—82 відсотки їх кількості, Херсонській області—12,2, Запорізькій—3,3⁴⁶. В 1989 р. лише 46,7 відсотків татарського етносу визнавало рідну мову—татарську, 51,7—російську та 1,3—українську. Докорінно інакшою була ситуація серед кримських татар. За десять років (1979—1989 рр.) доля визнання кримськотатарської мови як рідної піднялася до 92,6 відсотків, в той же час показник визнання як рідної мов російської та української скоротився у 4—6 рази⁴⁷. На це були свої причини, які пов'язані з початком масового повернення кримських татар на свою історичну батьківщину, їх сучасного бурхливого морально-психологічного відродження. В цьому є також досить серйозна проблема, адже це «нове переселення народів» через різні обставини набуло хаотичного характеру, слабо керованого, що супроводжувалося кризовими явищами.

Якщо в основному ореалі—Криму—в 1989 р. кримських татар було 38,3 тис. чол., що складало 1,2 відсотки населення півострова (лише за один рік їх переселилося туди 25 тис. чол.⁴⁸), то пройшло декілька років і на середину 1993 р. їх чисельність обраховують в 250 тис. чол. Передбачається, що до кінця 90-х рр. вони складатимуть 10—12 відсотків населення Республіки Крим.

Нагадаємо, що рух кримських татар за повернення на свою історичну батьківщину набув масового та політизованого характеру лише в останні роки. На чолі його став політв'язень з більш як двадцятирічним стажем Мустафа Джемілев. 1987 р. рух розгорнув активну кампанію з метою добитися відновлення історичної справедливості. Її кульмінацією стала демонстрація, проведена на Червоній Площі в Москві. Влада вимушена була відповідним чином відреагувати.

В органах масової інформації з'явилося спеціальне повідомлення ТАРС. В ньому інформувалось про останні події, а також про звернення до Президії Верховної Ради СРСР ряду представників інтелігенції з проханням відновити права кримських татар. Далі переспівувалась стара пісня про «зрадників-націоналістів», що співробітничали з окупантами, які були винні у винищенні 86 тис. мирних жителів та 42 тис. військовополонених, у вигнанні 85 тис. громадян на роботи у Німеччину тощо. Для більшої правдоподібності знову згадувався міфічний Кримський національний уряд та інше. Для створення іміджу справедливості і заспокоєння громадськості був використаний пасаж про те, що «у всякому випадку акт поголовного виселення кримськотатарського населення не є справедливим, тим більше що тисячі кримських

татар активно брали участь в бойових діях проти фашистських загарбників». В повідомленні інформувалось про створення спеціальної комісії для розгляду цього питання⁴⁹.

Через декілька місяців були опубліковані підсумки її роботи, де йшлося про те, що комісія заслухала інформацію керівників Росії, України, Узбекистану про умови життя і праці кримських татар. Було запропоновано «покращити соціально-побутові умови татар, а також надати допомогу в розвитку національної мови та культури» в місцях їх проживання. Одночасно вказувалося на необхідність вжиття «рішучих заходів по припиненню діяльності проєкстремістськи настроєних осіб з числа кримських татар»⁵⁰. Розгортання процесів демократизації змусило владу переглянути своє ставлення до кримських татар. В листопаді 1989 р. Верховна Рада СРСР прийняла Постанову «Про підсумки роботи Комісії Верховної Ради СРСР по проблемах кримськотатарського народу». Тоді ж була прийнята Декларація «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали насильного переселення, і забезпечення їх прав».

Якщо з початку руху за відновлення історичної правди кримські татари апелювали в основному до Верховної Ради СРСР, то з розвалом Союзу Україна фактично залишилась наодинці перед вирішенням цієї проблеми, яка набула міжнародного характеру.

Сьогодні проблема татарського, в першу чергу кримськотатарського народу в Україні стоїть неабияк гостро. Спроба замовчувати або уникати її вирішення може призвести до трагічних наслідків. Адже з долею Криму багато в чому пов'язане майбутнє України як незалежної держави, мільйонів її громадян. Тим більше, що за своїми масштабами, силами, які в неї втягнуті, вона може призвести до соціального та національного вибуху. Підливають масла у вогонь і невиважені, демагогічні заяви певних політичних структур Росії, які, порушуючи всі міжнародні правові норми, неодноразово піднімали питання про зміну статусу півострова чи принаймні міста Севастополя, не враховуючи при цьому навіть у найменшій мірі інтереси автохтонного кримськотатарського народу.

Не дає спокою ця проблема і шовіністичним силам, котрі не проти відновити «єдину і неподільну» в старих кордонах, а всім іновірцям «показати», хто вони є насправді. Навіть високоповажний автор «Архипелагу ГУЛАГу» дозволив собі висловитися, що «татарське іго над Росією назавжди послаблює наші можливі вини перед осколками Орди»⁵¹. Написано це було в 1974 році.

У великій мірі інспірований зовнішніми силами пройшов в Криму 20 січня 1991 р. референдум по «відтворенню» державної автономії Криму. Цей політичний акт, за яким було утворено Республіку Крим, мав інші наміри. Зокрема, не відбулося відновлення саме тієї автономії, яка існувала до відомого указу від 30 липня 1945 р., не було повернуто кримськотатарської державної символіки КАРСР, не поновлена кримськотатарська мова як державна, тощо.

Відомо, що по переселенню кримських татар з місць депортування підписана вже не одна міжнародна угода. Проте основний тягар і надалі щодо вирішення цієї проблеми несе Україна. Складна і трагічна доля розкидала кримських татар по багатьох країнах СНД—Росії, Узбекистані, Казахстані, Таджикистані, Киргизії⁵². Понад 70 відсотків з них до цього проживало у містах, що вимагає додаткових витрат на їх соціальну адаптацію в Криму. Цікаво, що кримськотатарська нація наймолодша на півострові. Середній вік її представників—28,5 років, тоді як українців—37,4 роки, росіян—33,9 років, євреїв—50,6 років⁵³.

Гострою проблемою залишається дефіцит фінансових та матеріально-технічних ресурсів, необхідних для того, щоб підготувати належні умови для прийняття зазначеної групи населення, її соціальної реабілітації в складній політичній та міжетнічній ситуації, що склалася в

Криму, до того ж на фоні загальноукраїнської економічної кризи. У 1991 р. заплановані видатки, пов'язані з поверненням кримських татар згідно з постановою Ради Міністрів СРСР (11 липня 1990 р. № 666) склали 277 млн. крб., в тому числі з союзного бюджету 227 млн. та за рахунок України — 15 млн. крб. Фактично ж були профінансовані витрати в сумі 209,4 млн. крб., з них Україною — 69,4 млн. крб., а з союзного бюджету лише 14 млн.⁵⁴ Основні витрати в 1992, 1993 рр. уже несла Україна. Як відзначали в середині 1993 р. засоби масової інформації, ті кошти, які виділила Україна на благоустрій переселенців, будівництво житла та інфраструктури на весь 1993 р. — 18 млрд. купонів із-за інфляції вже вичерпалися. А згаданої допомоги по міжнародній лінії — з країн СНД, в першу чергу Росії, не надходить.

Проте деякі успіхи в житті кримськотатарської спільноти вже проглядаються. Засновано місцеву спілку письменників, починають виходити газети кримськотатарською мовою, швидкими темпами відроджується національна культура. З великим успіхом у Києві 4 — 9 червня 1993 р. пройшли Дні культури кримськотатарського народу.

В травні 1994 року у Києві заходами ряду академічних інститутів, державних установ України і Республіки Крим відбулася міжнародна наукова конференція «Кримські татари: історія і сучасність», присвячена сумній даті — 50-річчю депортації кримськотатарського народу. Вона стала своєрідним об'єднавчим центром фахівців-науковців, державних діячів, політиків, які намітили нові шляхи, спрямовані на пошук вирішення проблеми по відновленню історичної правди, прав кримськотатарського народу.

У наш час дійсно міжетнічна ситуація в Республіці Крим як складової частини України залишається складною. Ще не розроблена правова база, яка б захищала інтереси кримських татар, існують непорозуміння з цієї проблеми між ВР України та ВР Республіки Крим, ще й досі юридично не визнається Меджліс, як представницький орган кримських татар. І зволікання у цій справі не може бути виправданим.

⁵¹ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 тт. — К., 1990. — Т. 2. — С. 444.

⁵² Січинський В. Чужинці про Україну, 2-е вид. — Прага, 1942. — С. 153.

⁵³ Енциклопедія Українознавства. — Париж — Нью-Йорк, 1976. — Т. 8. — С. 3137.

⁵⁴ Бочагов А. К. Милли Фирка: Национальная контрреволюция в Крыму. Очерк. — Симферополь, 1930. — С. 15.

⁵⁵ Дубровський В. Україна й Крим в історичних взаєминах. — Женева, 1946. — С. 14.

⁵⁶ Крим. — 1927. — № 2. — С. 170; Там же. — С. 105.

⁵⁷ Бочагов А. К. Указ. соч. — С. 15.

⁵⁸ Вологдин Б. П. К вопросу о численности населения в Крыму до завоевания его русскими // Крым. — 1927. — № 1. — С. 106.

⁵⁹ Кричинский А. Очерки русской политики на окраинах. Ч. 1. К истории религиозных притеснений крымских татар. — Баку, 1919. — С. 19—20.

⁶⁰ Дружинина Е. И. Южная Украина. 1800—1825 гг. — М., 1970. — С. 167.

⁶¹ Кеппен П. О народных переселениях в России. — С. 74.

⁶² Буткевич В. Право на Крым, кто його має: Росія? Україна? // Літ. Україна. — 1991. — 27 листоп.

⁶³ Народы России. Крымские татары — Санкт-Петербург, 1879. — С. 1.

⁶⁴ Там же. — С. 52.

⁶⁵ Там же. — С. 22.

⁶⁶ Дубровський В. Названа праця. — С. 14.

⁶⁷ Шиббаев В. П. Этнический состав населения Европейской части Союза ССР. — Л.: АН СССР, 1930. — С. 32—113, 98—99.

⁶⁸ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. — Т. XVI; Киевская губ., 1904. — С. 183—199.

⁶⁹ Краткие общие сведения по империи: Распределение населения по главным сословиям, вероисповеданиям, родному языку и по некоторым занятиям. — С.-Пет., 1905. (по материалам первой Всеобщей переписи населения Российской империи, 1897 г.). — С. 4—5; Фортунатов К. Национальные области России. — С.-Пет., 1906. — С. 9; Шиббаев В. П. Указ. соч. — С. 98—99.

⁷⁰ Бочагов А. К. Указ. соч. — С. 31.

- ²¹ Лапицкая С. Завоевание и колонизация Крыма царизмом // Исторический журнал.— 1937.— № 7.— С. 49.
- ²² Кричинский А. Указ. соч.— С. 46.
- ²³ Серед недержавних націй: Татари // Робітнича газета.— 1917.— 23 серп.
- ²⁴ Возгин В. Е. Исторические судьбы крымских татар.— М., 1992.— С. 394.
- ²⁵ В Крыму // Робітнича газета.— 1918.— 3 січ.
- ²⁶ Возгин В. Е. Указ. соч.— С. 394.
- ²⁷ Проект тюркско-татарской республики // Русские ведомости.— 1918.— 19 фев.
- ²⁸ Авторханов А. Империя Кремля.— Минск — Москва, 1991.— С. 96.
- ²⁹ Шибаев В. П. Указ. соч.— С. 98—99; Национальная политика ВКП(б) в цифрах.— М., 1930.— С. 45.
- ³⁰ Попова Е. Национальный пролетариат Крыма // Революция и национальности.— 1932.— № 8.— С. 86.
- ³¹ Национальная политика ВКП(б) в цифрах.— С. 279.
- ³² Крымская АССР (1921—1945). Вып. 3.— Симферополь, 1990.— С. 275.
- ³³ Крымская АССР: 20-е—30-е гг. (Исторический очерк).— К., 1989.— С. 15.
- ³⁴ Закир А. О ликвидации неграмотности взрослого населения Крыма // Революция и национальности.— 1936.— № 4.— С. 64—66.
- ³⁵ Крымская АССР: 20-е—30-е гг. (Исторический очерк).— С. 5, 11.
- ³⁶ Там же.— С. 16.
- ³⁷ Фромм Э. Бегство от свободы.— М., 1989.— С. 26.
- ³⁸ В бессрочную ссылку // Московские новости.— 1990.— 14 окт.
- ³⁹ Баран В. Крым: 1944 рік // Сучасність.— 1993.— № 8.— С. 74.
- ⁴⁰ Там же.
- ⁴¹ Земсков В. Н. Спецпоселения (по документации НКВД — МВД СССР) // Социологические исследования.— 1990.— № 11.— С. 9.
- ⁴² Там же.— С. 15—16.
- ⁴³ Из истории без вины виноватых // Аргументы и факты.— 1991.— № 7.
- ⁴⁴ Земсков В. Н. Массовое освобождение спецпоселенцев и ссыльных (1955—1960 гг.) // Социологические исследования.— 1991.— № 1.— С. 17.
- ⁴⁵ Национальный склад населения Украины. Ч. 1. (За данными Всесоюзного перепису населения 1989 року).— К., 1991.— С. 4—5.
- ⁴⁶ Там же.— С. 22—23.
- ⁴⁷ Там же.— С. 56—63.
- ⁴⁸ Кремінь В., Маначинський О., Поповкін В., Парахонський Б. Кримськотатарська проблема і шляхи її вирішення // Розбудова держави.— 1993.— С. 51.
- ⁴⁹ Правда.— 1987.— 24 июля.
- ⁵⁰ Там же.— 16 окт.
- ⁵¹ Померанц Г. Национальная озабоченность // XX век и мир.— 1990.— № 11.— С. 35.
- ⁵² Этническая ситуация в Крыму // Керченский рабочий.— 1993.— 3 июня.
- ⁵³ Там же.
- ⁵⁴ Кремінь В. Названа праця.— С. 51.

Новий погляд на проблему

А. В. Куза (Київ)

Києво-новгородські взаємовідносини кінця XI — початку XII ст.

Новгороду — одному з найбільших центрів Давньоруської держави — в літературі приділяється багато уваги. Проте його яскрава історія, насичена гострими соціальними конфліктами, зберігає ще чимало загадок. Насамперед, це стосується ранніх етапів існування міста, мало висвітлених літописцями. Недостатньо вивчений також період, який передував перетворенню Новгорода на феодальну республіку. Епоха становлення новгородського вічового ладу, яка багато в чому визначила його своєрідний характер, безумовно, заслуговує спеціального дослідження.